

Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences (KNAW) KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Epiloog: Eenheid en verscheidenheid in de Nederlanden

Blom, J.C.H.; Lamberts, E.

published in

Geschiedenis van de Nederlanden
1993

[Link to publication in KNAW Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Blom, J. C. H., & Lamberts, E. (1993). Epiloog: Eenheid en verscheidenheid in de Nederlanden. In *Geschiedenis van de Nederlanden* (pp. 366-371).

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the KNAW public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the KNAW public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

pure@knaw.nl

Epiloog: eenheid en verscheidenheid in de Nederlanden

J.C.H. Blom
E. Lamberts

Eenheid in verscheidenheid

Wanneer men de geschiedenis van de Nederlanden overziet, valt onmiddellijk het belang van de geografische ligging op. De kern van het gebied wordt gevormd door de delta van Schelde, Maas en Rijn. Het moerassige landschap maakte van de Lage Landen oorspronkelijk een verre, weinig bewoonde uithoek. De grens van het Romeinse Rijk (de Rijn) liep er dwars doorheen. In de Karolingische tijd werd de Maasstreek een centrumgebied, maar in de nieuwe grote rijken die nadien in Europa ontstonden (Duitsland en Frankrijk) behoorden de Lage Landen weer tot de periferie. Zelfs in het kortstondige Middenrijk van Lotharius was de rivierendelta geen centrumgebied.

Pas toen de zee niet langer een moeilijk te nemen barrière was, maar de zeevaart en de zeehandel juist een verbindende functie kregen en de techniek van de waterbeheersing grote vooruitgang boekte, ontwikkelden de Lage Landen zich tot een regio met een centrale positie in Europa. Economisch en cultureel groeiden zij aan het einde van de middeleeuwen uit tot een even belangrijk gebied als het tot dan toe dominerende Noord-Italië.

In diezelfde periode gingen de Nederlandse gewesten een politieke eenheid vormen. Formeel kreeg dit proces zijn beslag met de oprichting van de Bourgondische Kring in 1548. Toen later in die eeuw als gevolg van de Opstand de banden tussen het Noorden en de Habsburgers werden verbroken, kwam vooral door strategische factoren de staatkundige indeling tussen Noord en Zuid tot stand die in grote lijnen is blijven bestaan tot vandaag. De oostelijke grenzen van de Lage Landen werden eveneens grotendeels in de zestiende eeuw getrokken als resultaat van dynastieke aspiraties en krijgsv verrichtingen. In het zuiden veranderde de grens met Frankrijk tot in de achttiende eeuw. Bij het tot stand komen van de politieke grenzen speelde het toeval duidelijk een niet onbelangrijke rol.

Economisch en sociaal-cultureel was in de Lage Landen lange tijd een verticale scheidingslijn van noord naar zuid van meer betekenis dan de horizontale, politieke scheidingslijn van west naar oost die in de late zestiende eeuw vorm kreeg. De taalgrens tussen het Frans en het Nederlands, die al vroeg zichtbaar was, viel evenmin samen met de politieke grenzen. Door de eeuwen heen bleef zij in hoofdzaak stabiel, met uitzondering van de zuidwestelijke flank, in het huidige Noord-Frankrijk, waar zij naar het noorden opschoof. Lange tijd had zij niet de politieke betekenis die zij vanaf de negentiende eeuw kreeg als scheidend element in België. De taalgrens met het Duits naar het oosten was oorspronkelijk niet scherp afgetekend. Meer dan van een grens was lange tijd sprake van een overgangsbied.

Om de toevalligheid en de betrekkelijkheid van de politieke grenzen nog eens extra te onderstrepen, kan gewezen worden op het feit dat de Opstand, die tot de vorming van de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën in het Noorden leidde, voornamelijk in het Zuiden was ontstaan. Daar vooral lag de religieuze, politieke en sociaal-economische conflictstof opgeslagen die tot de uitbarsting van de jaren zestig van de

zestiende eeuw leidde. Daar ook, hoofdzakelijk in Vlaanderen en Brabant, was in de voorgaande eeuwen de sterke economische en culturele bloei tot stand gekomen die zo'n grote uitstraling op de overige Nederlandse gewesten had en in belangrijke mate bijdroeg tot hun eenheid.

De bloei van de Nederlandse gewesten steunde vooral op de ontwikkeling van een zeer gevarieerde economie. Er kwam een traditie tot stand van een geavanceerde en op innovatie ingestelde landbouweconomie. Daarnaast kwamen steden tot ontwikkeling met een regionale en langzamerhand ook een internationale handelsfunctie. Zij werden tevens centra van een bloeiende en veelzijdige ambachtelijke en later protoindustriële nijverheid. Zeker vanaf de dertiende eeuw werden de Nederlanden, met conjuncturele en soms ook structurele *ups* en *downs*, een zeer welvend gebied.

In de zeventiende eeuw werd de Republiek in het Noorden, waarheen veel handelaren en ondernemers van de zuidelijke gewesten geëmigreerd waren, onbetwist het centrum van de wereldhandel. Zij werd het meest succesvolle voorbeeld van het toenmalige handelskapitalisme, waarin ook de koloniale handel een belangrijke rol speelde. Die positie kon niet gehandhaafd worden. In het algemeen echter bleven de Nederlanden, zowel de Zuidelijke als de Noordelijke, steeds relatief welvarende streken. Ook in de negentiende eeuw paste hun economie zich vlot aan de industriële en modern-kapitalistische ontwikkelingen aan. België, met de Waalse steenkool- en ijzerindustrie, stond daarbij internationaal in de voorste rijen. Het nog altijd welvarende Nederland ging later dezelfde kant uit. De industrie die toen in het Noorden tot ontwikkeling kwam, vormde een interessante aanvulling op de toch al veelzijdige economische structuur, waarin de koloniale dimensie een nieuwe betekenis kreeg.

Gedurende de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd waren de Nederlanden op basis van hun economische en culturele bloei ook in de internationale politiek een belangrijke rol gaan spelen. Zij vormden het zwaartepunt van het Bourgondische landencomplex en ook in het latere Habsburgse rijk waren zij de meest ontwikkelde regio. Na het verval van de Habsburgse wereldmacht werd de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën op eigen houtje een wereldmacht waarmee alle concurrenten terdege rekening moesten houden. In de achttiende eeuw was dat veel minder het geval, maar het duurde tot de negentiende eeuw voor zowel Noord als Zuid in de internationale politiek werden teruggedrongen in een tweederangsrol.

Dat die politieke zwakheid in de laatste eeuwen niet tot verlies van onafhankelijkheid leidde, integendeel zelfs de vorming van het onafhankelijke België niet verhinderde, stond opnieuw in verband met de ligging en de economische welvaart. De rivaliteit tussen de grote nationale staten in Europa bewerkte dat deze staten regelmatig een begerig oog op de aangrenzende Nederlanden lieten vallen, maar tegelijk verhinderde zij dat het gebied aan een van hen toeviel.

Na het machtsverval van het grote middeleeuwse Duitse Rijk en de verzwakking van de Habsburgse macht zocht in het bijzonder Frankrijk expansie op het Europese vasteland. Daartegen verzette vooral Engeland zich. Dit land trad, ondanks de economische rivaliteit met de Republiek, steeds meer op als openlijke of stille bondgenoot van de beide Nederlanden. Met uitzondering van een korte periode rond 1800, ten tijde van Napoleon, en gedurende de beide wereldoorlogen van de twintigste eeuw, werkte die 'bescherming'. In dat verband was het van essentieel belang dat Engeland al vroeg zijn continentale aspiraties opgaf. Het ging streven naar de beheersing van de wereldzeeën en naar de opbouw van een koloniaal rijk en met het oog daarop stuurde het aan op behoud van een machtsverhouding op het Europese vasteland. Zo zou

Engeland, ten dele samen met de Verenigde Staten, vanaf het einde van de negentiende eeuw bescherming bieden aan de Nederlanden, eerst tegen het hegemoniale streven van het nieuwe Duitsland en later tegen de Sovjetrussische dreiging. Het was voor de Engelsen van groot belang dat het rijke en zo strategisch gelegen deltagebied van Schelde, Maas en Rijn buiten het machtsbereik van de grote continentale mogendheden bleef.

De economische ontwikkeling in de Nederlanden oefende ook invloed uit op de politiek-institutionele verhoudingen. Als gevolg van de oorspronkelijk perifere ligging waren de adellijk-feodale structuren in sommige gewesten niet sterk of, zoals in Friesland, zelfs nauwelijks ontwikkeld. De geleidelijke verstedelijking vormde bovendien een krachtig tegenwicht tegen de invloed van de adel. Ook de noodzaak tot waterbeheersing riep in sommige gewesten aparte kleinschalige organen in het leven waarin belangrijke segmenten van de niet-adellijke bevolking, zowel in de steden als op het platteland, een grote rol speelden. Tenslotte was de strijd tussen de landsheren en de (hoge) adel van betekenis. Steden verwierven in min of meer natuurlijke bondgenootschappen met de landsheren tegen de adel dikwijls verregaande vormen van zelfbestuur, vastgelegd in privilegies of 'vrijheden'.

Waar de steden sterk werden, zoals achtereenvolgens het geval was in Vlaanderen, Brabant en Holland, gingen zij grote invloed uitoefenen op het landsheerlijk gezag. De politieke macht van de adel was in die vorstendommen dan ook bescheiden, anders dan bijvoorbeeld in Gelre en Henegouwen. Ook het streven van de landsheren naar verregaande centralisatie liep juist in die gewesten die door economisch sterke steden werden gedomineerd, vast op het verworven zelfbestuur. Zelfs in het Zuiden, dat uiteindelijk deel bleef uitmaken van het Spaanse en nadien Oostenrijkse Habsburgse rijk, bleven allerlei min of meer representatieve instellingen op lokaal en regionaal niveau feitelijke macht uitoefenen.

In de Republiek werden de 'oude vrijheden' in veel opzichten zelfs de grondslag van de staatsstructuur. De instellingen van de Verenigde Provinciën waren uitzonderlijk in een periode die gekenmerkt werd door een toenemende versterking van het vorstelijk gezag in de voornaamste Europese landen. Zij werden in de eerste plaats gekarakteriseerd door een sterk traditionalisme, een voortdurend beroep op oude rechten en gebruiken. Dit vermengde zich met een reeks nieuwe noties van politiek- theoretische aard, in het bijzonder de opvatting dat de soevereiniteit bij de gewestelijke statenvergaderingen lag. De Republiek was een federatie van formeel soevereine staten, waarbinnen de macht vooral werd uitgeoefend, in onderlinge rivaliteit, door het rijke gewest Holland, met als toonaangevende stad Amsterdam, en de stadhouderlijke Oranjerfamilie, een erfenis uit de landsheerlijke periode.

In wezen ging het hier, ondanks het beroep op de oude rechten, om een belangrijke vernieuwing. De burgerij, in het bijzonder uiteraard de patricische bovenlaag, had wezenlijke invloed en in feite zelfs nagenoeg het monopolie over het bestuur van de staat verworven. Kenmerkend waren bovendien een ver doorgedreven machtsdeling en een relatieve tolerantie, die mede door economische belangen waren ingegeven. Besluitvorming kon meestal pas na langdurige onderhandelingen in en tussen bestuurscolleges en in de vorm van compromissen tot stand komen.

De tolerantie die aan de dag werd gelegd, mag niet als een principiële zaak gezien worden, al werden er wel pleidooien met een principieel karakter gehoord. In de praktijk werd zij vooral ingegeven door het economisch of bestuurlijk belang dat de machthebbers er bij hadden. Zij was overigens verre van volledig. In feite werden alle niet-dominante groepen in de Republiek, dat wil zeggen allen die niet behoorden tot

het calvinistische regentenpatriciaat en de kleine groep edelen, op allerlei wijzen gediscrimineerd. Vergelijkenderwijs echter was de Republiek in het Europa van het ancien régime wel degelijk een oase van vrijheid en verdraagzaamheid.

Men kan de stelling verdedigen dat de grote betekenis van de 'oude vrijheden' in de staatsstructuur de overgang naar de 'moderne vrijheden' van de negentiende en de twintigste eeuw heeft vergemakkelijkt. Van democratie en individuele burgerrechten was tijdens het ancien régime natuurlijk geen sprake. Ook mag de principiële betekenis van wat zich tijdens de onoverzichtelijke decennia rond 1800 afspeelde niet onderschat worden. De conflicten liepen zowel in Noord als in Zuid in deze tijd hoog op en hadden gedurende enige jaren zelfs een gewelddadig karakter. Toch kan worden volgehouden dat de transformatie van zowel de Noordelijke als de Zuidelijke Nederlanden tot moderne parlementaire democratieën verhoudingsgewijs snel en soepel is verlopen. België had sinds 1830 en Nederland sinds 1848 een moderne liberale constitutie, op grond waarvan zich later de parlementaire democratie kon ontwikkelen. Het feit dat men in deze landen sinds eeuwen gewend was aan (mede)bestuur en politieke invloed van de burgerij, heeft bij die relatief soepele overgang allicht een rol gespeeld.

De invloed van de stedelijke burgerij in de Nederlanden liet zich vanaf de dertiende eeuw ook gevoelen op cultureel gebied. De stedelijke cultuur ontwikkelde zich oorspronkelijk naast de dominerende adellijke en kerkelijk-religieuze cultuur. In de vijftiende en de zestiende eeuw verwierf zij echter een evenwaardige plaats. Wel vermengde zij zich ten dele met de hofcultuur en dikwijls ook had zij religieuze accenten. Zij kwam onder meer tot uiting in de literatuur, de beeldende kunsten – vooral in de schilderkunst – en de bouw van stadhuizen, markthallen en patriciërswooningen.

In de Republiek zette de burgerlijk-humanistische cultuur zich door, al dan niet met een protestants-religieus accent, en kwam tot hernieuwde bloei. De zogenaamde Gouden Eeuw liet grote prestaties zien in vrijwel alle sectoren van de cultuur. In het Zuiden verdwenen de burgerlijke elementen zeker niet, maar zij speelden daar een minder vooraanstaande rol in de contrareformatorische barokcultuur. Later, in de negentiende eeuw, herwon ook in België het burgerlijk element geleidelijk het overwicht in de cultuur, mede op basis van de vroege ontwikkeling van het industrieel kapitalisme. In Nederland kende de van oudsher burgerlijke beschaving rond 1900 eveneens een nieuwe bloeiperiode. Hoe sterk de burgerlijke dominantie was, bleek in de twintigste eeuw toen zich een massacultuur met vele varianten ontwikkelde, zowel in België als in Nederland. Burgerlijke elementen bleven daarin de toon aangeven.

Binnen de burgerlijke beschaving in de Nederlanden vallen de pragmatische trekken en de hoofdaandacht voor de materiële cultuur op. De Lage Landen kenden steeds een relatief hoge graad van alfabetisering. Ook brachten zij een aantal opmerkelijke filosofen en literatoren voort. Toch zijn er minder topprestaties op deze terreinen aan te wijzen dan in de 'grote' Franse, Duitse, Engelse en zelfs in de 'kleine' Scandinavische culturen. De beeldende kunsten daarentegen en wel in het bijzonder de schilderkunst kenden in de loop der eeuwen opmerkelijk veel hoogtepunten. Er waren ook belangrijke prestaties in wetenschap en techniek. Zij waren gericht op een betere beheersing van de natuur en in eerste instantie van het water en de zee.

Karakteristiek daarnaast was de grote ontvankelijkheid door de eeuwen heen voor buitenlandse culturele invloeden, wat verband hield met de geografische ligging en de internationale oriëntering van de economie. In de meeste fasen van de geschiedenis van de Nederlanden vielen bij diverse bevolkingsgroepen een kosmopolitische instelling

en een relatieve openheid voor vreemde invloeden vast te stellen. De Nederlandse gewesten speelden dan ook niet zelden een culturele bemiddelingsrol, vooral ten aanzien van Engeland.

De openheid voor het 'vreemde', het 'andere' hield ook verband met de samenstelling van de bevolking. In het deltagebied hebben zich veel grote migratiebewegingen voorgedaan. Dat was zeker het geval in de eerste eeuwen van onze jaartelling, maar ook nadat zich in de loop van de middeleeuwen een sterke continuïteit in de bewoning ontwikkelde, was er nog herhaaldelijk sprake van een omvangrijke migratie. Dit fenomeen is tot vandaag karakteristiek gebleven. De eenheid van de Nederlanden kan dan ook niet in een gemeenschappelijke afstamming van een homogene etnische groep gevonden worden.

De religie heeft een heel bijzondere rol gespeeld in de geschiedenis van de Nederlanden. Zoals overal in Europa waren kerk en geestelijkheid gedurende de middeleeuwen belangrijke instanties, die cultuur en dagelijks leven doordringend beïnvloedden. De ontwikkeling van bewegingen gericht op innerlijke vroomheid en een sobere levenswandel was in zekere mate kenmerkend voor de Lage Landen, en niet zonder relatie met hun burgerlijk karakter. In dit verband kan verwezen worden naar de laat-middeleeuwse mystiek en de moderne devotie. Bijzonder opvallend was het grote succes van de Hervorming in de zestiende eeuw en het opmerkelijk grote aandeel daarin van de niet-lutherse stromingen. Vanaf het begin traden meer radicale hervormers, zoals de doopsgezinden, op de voorgrond. Na 1540 kwam het calvinisme sterk opzetten en het ontwikkelde zich tot een van de drijvende krachten in de Nederlandse Opstand.

Na 1585 werd het Zuiden opnieuw homogeen katholiek. De katholieke kerk werd er eens te meer een machtsfactor van grote betekenis, wat op termijn een scherp antiklerikalisme zou oproepen. In de Republiek daarentegen ontstond ook in religieus opzicht een unieke situatie. Er was voortaan geen officiële godsdienst of staatskerk meer. Het calvinistisch protestantisme nam wel een bevoorrechte plaats in, te omschrijven als 'publieke kerk'. Binnen die kerk bestonden allerlei tegenstellingen met als kern de orthodox-calvinistische geloofsleer en -praktijk tegenover veel opener en vrijblijvender opvattingen. Buiten de 'gereformeerde' kerk leidden andere kerkgenootschappen, zoals een aantal dissidente protestantse richtingen, joden en rooms-katholieken een nauwelijks verdoken bestaan. Zij genoten gewetensvrijheid, maar werden overigens wel onderworpen aan allerlei beperkende maatregelen. Toch heerste er in de Republiek in de zeventiende eeuw een sfeer van verdraagzaamheid als nergens elders in Europa.

Ook toen in de negentiende eeuw in Nederland de officiële gelijkstelling van de godsdiensten en de scheiding van kerk en staat werden gerealiseerd, zou de religie nog lange tijd een belangrijke stempel op de samenleving drukken. Hetzelfde was het geval in België, waar meer dan in Nederland antiklerikale krachten de invloed van de katholieke kerk trachtten terug te dringen. Pas heel kort geleden is de secularisering zowel in België als in Nederland zo sterk doorgedrongen dat de religieus-kerkelijke verhoudingen niet langer rechtstreeks het culturele en maatschappelijke leven bepalen. Overigens is daarmee de indirecte invloed van de religieuze tradities nog lang niet verdwenen.

Verscheidenheid in eenheid

In de geschiedenis van de Nederlanden moet de aandacht niet alleen gaan naar de gemeenschappelijke kenmerken, de parallelle ontwikkelingen en verwantschappen over de grenzen heen, maar ook naar de onderlinge verschillen, de interne verscheidenheid en de verdelende krachten. Die verscheidenheid valt vooral op het bestuurlijk-politieke terrein op.

Eigenlijk is het kortstondige Verenigd Koninkrijk van Willem I (1815-1830) het enige tijdvak geweest waarin de Nederlandse gewesten werkelijk één staat vormden. Weliswaar waren er vanaf de vijftiende eeuw duidelijk tendensen in de richting van een eenwording van de Nederlanden zichtbaar en leek deze in het midden van de zestiende eeuw met de vorming van de Bourgondische Kring ook bereikt. Het ging toen echter heel duidelijk om een eenwording in een dynastiek verband waarbij ook andere gebieden betrokken waren, met name min of meer nabijgelegen streken zoals Bourgondië of ver verwijderde zoals Spanje. De Opstand brak dit proces van toenemende schaalvergroting en cohesie af. Omdat hij plaatsvond in een periode waarin overal in Europa de 'confessionalisering' van de staten doorgevoerd werd, gekenmerkt door een sterke bemoeienis met de ethiek van de burgers, leidde hij tot diepgaande cultuurverschillen.

In de eeuwen die aan de Bourgondische pogingen tot vorming van een territoriaal aaneengesloten conglomeraat van gewesten voorafgingen, was van politieke cohesie in de Nederlanden eigenlijk geen sprake. Ook de economische en culturele oriëntering van de gewesten die zich in het deltagebied van Maas, Rijn en Schelde ontwikkelden, liep oorspronkelijk sterk uiteen. Er kwam langzamerhand een aantal integratieprocessen op gang, die naast elkaar verliepen en elkaar wederkerig beïnvloedden, vooreerst op economisch gebied – met de ontwikkeling van handelsroutes en markt-systemen – en later op het dynastieke vlak. Zo geraakten de Nederlandse gewesten uiteindelijk sterk op elkaar betrokken. Een noodzakelijke ontwikkeling was dat zeker niet. In deze context valt het trouwens op dat de meest succesvolle dynastieke activiteiten hun oorsprong vonden in gebieden die buiten de Nederlanden lagen: Bourgondië en de Duits-Oostenrijkse huismacht van de Habsburgers. Ook het huis van Oranje-Nassau, dat zo'n belangrijke rol zou spelen in de Opstand en nadien in het Noorden, was van oorsprong geen Nederlands geslacht.

De dynastieke politiek van de Bourgondiërs leidde, mede op basis van de groeiende economische en culturele contacten over de gewestelijke grenzen heen, op den duur tot een zeker gevoel van saamhorigheid. In de onderhandelingen na de dood van Karel de Stoute in 1477 kozen de afgevaardigden van de belangrijkste gewesten – met als opvallende uitzonderingen de nog maar pas veroverde gebieden Gelre en Luik – zelf voor een verder samengaan onder één dynastie. Deze stellingname steunde echter minstens evenzeer op de noodzaak de eigen belangen gezamenlijk tegenover de landsheer te verdedigen als op het gevoel van onderlinge verbondenheid. De vorstelijke pogingen om dit rijk der Nederlanden *in statu nascendi* beter, uniformer en vanuit één centrum (vanaf 1531 definitief Brussel) te organiseren, kreeg gestalte in een aantal bovengewestelijke organen. Maar de weerstand ertegen was groot. Op alle mogelijke manieren poogden de gewesten de eigen, naar plaats en stand verschillende privileges en rechten te behouden.

Juist in deze strijd tegen de centralisatiepolitiek vanuit Brussel – lange tijd meer dan vanuit Madrid – lag een van de belangrijkste oorzaken van de Nederlandse Opstand. Toen deze politiek-bestuurlijke spanningen in een economisch moeilijke tijd gepaard gingen met de religieuze tegenstellingen die de Nederlanden weer op een heel andere

wijze verdeelden, kwam het tot een uitbarsting die onvermoed verstrekkende gevolgen zou hebben. De uitkomst werd uiteindelijk in hoge mate bepaald door de militaire strijd en de internationale prioriteiten van de opeenvolgende Spaanse vorsten. De scheidingslijn tussen Noord en Zuid werd dus, zoals eerder aangetoond, niet getrokken op grond van de oorspronkelijke geografische lokalisering van de oppositionele krachten. Zij was er niet minder rigoureuus om.

Noord en Zuid gingen daarna, gedurende de zeventiende en de achttiende eeuw, hun eigen weg. Het karakter van de beide samenlevingen werd spoedig opvallend verschillend. De Zuidelijke Nederlanden bleven een niet onbelangrijk deel van het Habsburgse machtscomplex, met sterk aristocratische trekken, een dominante rol voor de katholieke kerk en een door de barok getekende cultuur. In de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën zetten zich juist de tradities van stedelijke autonomie en gewestelijke zelfstandigheid door, die veelal als typisch Nederlands worden beschouwd. In vrijwel alle opzichten streefde deze Republiek de Zuidelijke Nederlanden voorbij: in politieke macht zowel als in economische en culturele bloei. In opvallend contrast met het Zuiden, dat vooral in de achttiende eeuw in zekere mate aan haar voogdij werd onderworpen, was zij een overwegend protestantse samenleving.

De Republiek ging zich sterk onderscheiden van het Zuiden, maar men mag daarbij niet uit het oog verliezen dat zij een aantal vernieuwende en dynamische facetten behield en verder ontwikkelde die zich voordien vooral in het Zuiden hadden gemanifesteerd. De institutionele grondslag van de Republiek was zeker te vinden in de eigen bestuurlijke tradities van de noordelijke gewesten en met name in die van Holland. Voor 1580 echter was dat type instellingen bij uitstek tot ontwikkeling gekomen in enkele zuidelijke gewesten, in het bijzonder Vlaanderen en Brabant. Daar werden de belangrijkste documenten zoals het Groot Privilege, de Pacificatie van Gent, het Eeuwig Edict, de Unie van Utrecht en de Akte van Verlatinge geschreven of althans geconcipieerd. Daar was verder het protestantisme het krachtigst ontwikkeld en het handelskapitalisme het meest tot ontplooiing gekomen. Daar ook had de bloei van de burgercultuur tot dan toe de hoogste toppen bereikt. Het was echter even waar dat de tegenkrachten daar het sterkst waren.

Na 1585 bracht de emigratie de meest energieke en creatieve dragers van de religieuze, politieke, kunstzinnige, humanistische en economische vernieuwing naar het Noorden. Zij stuitten daar natuurlijk wel op allerlei barrières en zij vonden matigende krachten op hun weg. Bij wijze van voorbeeld kan de rekkelijke tegenstand tegen de preciezen in de calvinistische kerk worden genoemd. De oude tegenstanders echter, de traditionele kerk en de monarchie waren uitgeschakeld. Bovendien oefende de adel maar geringe invloed uit, vooral in het dominerende Holland. Daardoor konden de meest dynamische krachten, die oorspronkelijk vooral in het Zuiden geconcentreerd waren, zich in de zeventiende eeuw ten volle ontplooiën in het Noorden. In de Zuidelijke Nederlanden deed zich het omgekeerde verschijnsel voor. Door het vertrek van vele vernieuwingsgezinden namen de meer traditionele elementen met groot gemak het voortouw. Zij vonden trouwens in zekere mate een nieuw elan en drukten voor enkele eeuwen hun stempel op de samenleving in het Zuiden. De krachten, die zich in de voorgaande eeuwen in onderlinge strijd met elkaar hadden gemeten, vooral in Vlaanderen en Brabant, konden zich in de zeventiende en de achttiende eeuw betrekkelijk ongeremd en gescheiden ontwikkelen, respectievelijk in het Noorden en het Zuiden.

In de decennia rond 1800 maakten zowel Zuid als Noord langs grillige wegen de overgang naar een moderne constitutionele natiestaat. Dit parallellisme contrasteert

met de opmerkelijke verschillen in het verloop van de gebeurtenissen. In het Zuiden domineerden intern lange tijd de conservatieve krachten, met de katholieke kerk in de voorste rijen. De impulsen tot een ontwikkeling in moderne zin moesten vooral van buiten komen, eerst van Jozef II, later van de Fransen. Het Zuiden werd reeds in 1795 bij het revolutionaire Frankrijk ingelijfd. In het Noorden waren de vernieuwende krachten in het binnenland veel sterker. Zij werden er gesteund door de meeste katholieken, die een gelijkwaardige positie in het verschieft zagen. Wel speelden ook in het Noorden buitenlandse interventies een grote rol, wat wees op de verzwakte internationale positie van de Lage Landen. In 1787 herstelde Pruisen de macht van Oranje en het brak zo het elan van de vernieuwers. Die werden in 1795 weer in het zadel geholpen door toedoen van het revolutionaire Frankrijk. Veel van de vernieuwingen in de Bataafse tijd werden niettemin door inheemse groepen gedragen. Pas in 1810 werd het Noorden zonder meer bij het Franse keizerrijk ingelijfd.

Het zal tegen de achtergrond van deze geschiedenis van eenheid en verscheidenheid wel een onoplosbaar vraagstuk blijven of het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, dat na de val van Napoleon werd gecreëerd, al dan niet levensvatbaar was. Vast staat dat de aanleiding tot de vorming van dat rijk in de eerste plaats van externe aard was. De grote mogendheden voelden de noodzaak een 'wachtpost' ten noorden van het expansionistische Frankrijk te installeren. Intern sprak die hereniging niet vanzelf, meer zelfs, van het begin af was er oppositie tegen het idee. De gescheiden ontwikkeling gedurende twee eeuwen en de vernederende bevoogding van het Zuiden door het Noorden in de achttiende eeuw brengen sterke argumenten aan voor de stelling dat de hele onderneming, ondanks de hartstocht waarmee Willem I en de zijnen er aan werkten, tot mislukken gedoemd was. Er bestonden grote, moeilijk te overbruggen politieke, religieuze, economische en culturele verschillen en tegenstellingen.

Toch kan niet ontkend worden dat de koning en zijn medewerkers in vijftien jaar opmerkelijk veel bereikten. Een modern natiegevoel, waarvoor de aanzet was gegeven aan het einde van het ancien régime, werd verder tot ontwikkeling gebracht. Het autoritair en tegelijk onhandig optreden van Willem I evenwel, in combinatie met een Europees revolutiejaar, werd het rijk fataal. Twee oppositionele stromingen van zeer uiteenlopende aard, bestaande uit vernieuwingsgezinde liberalen en katholieken, wisten elkaar te vinden. Zij waren beide vooral actief in het Zuiden, dat geleidelijk zijn economische en politieke dynamiek terugvond. Weliswaar verschillend gefundeerde, maar tegelijk sterk gelijkende vrijheidsopvattingen vormden de grondslag voor het unionistisch verzet tegen het autoritaire beleid van Willem I. De Belgische oppositie putte moed uit de revolutionaire gebeurtenissen in Parijs. Toen de grote mogendheden Willem I in de steek lieten, was het lot van het Verenigd Koninkrijk bezegeld. Noord en Zuid zouden als Nederland en België ook in de negentiende en de twintigste eeuw gescheiden wegen gaan. Het nationaal gevoelen zou zich bovenal hechten aan de bestaande staten.

Wel voegde de ontwikkelingsgang van beide landen zich meer dan in de voorgaande eeuwen in een algemeen Europees patroon. Zowel België als Nederland werden constitutionele staten met een burgerlijk overwicht en zij ontwikkelden zich nadien tot volwaardige democratieën. Het spel van de politieke krachten en de politieke partijen vertoonde overeenkomsten, zowel onderling als met andere Westeuropese staten. De politieke ontwikkeling in beide landen leidde tot de integratie van de volksmassa in een dominant burgerlijke samenleving en tot een moderne verzorgingsstaat met neocorporatieve kenmerken.

Toch vallen binnen dit patroon opnieuw een aantal verschillen op. Om te beginnen springt het in het oog dat België in de negentiende eeuw in vrijwel alle opzichten -vooral inzake de economische en politieke modernisering -voorlag op Nederland. Ook waren de onderlinge contacten lange tijd opmerkelijk schaars en koel. Ondanks de algemene intensivering van het internationaal verkeer hielden beide samenlevingen zowel politiek als cultureel afstand van elkaar. De traumatische gebeurtenissen van 1830 verklaren in dit verband veel, maar het blijft bijvoorbeeld opvallend hoe weinig interesse er in Nederland was voor de taalstrijd die in België werd gevoerd. In het nationaal gevoel in Nederland was de taal uiteraard wel een bindende factor maar niet in die mate dat zij kon leiden tot solidariteit met de taalgenoten in het Zuiden. Grootnederlandse of Dietse stromingen bleven in het Noorden betrekkelijk gering van omvang.

Ook in België was het nationaal gevoel overigens overwegend gericht op de eigen staat. Lange tijd hadden de toonaangevende vlaamsgezinden allereerst een gelijkwaardige positie op het oog in de overwegend francofone Belgische natiestaat. Als meerderheidsgroep wilden zij hun democratische rechten laten gelden binnen het Belgisch staatsverband. Separatisme bleef vrijwel steeds een marginaal streven. De oriëntatie op de taalgenoten in het Noorden was sterker dan omgekeerd het geval was, maar zij was vooral cultureel van aard. Uiteindelijk ontwikkelde zich een specifiek Vlaams volksnationalisme, dat noch met het Nederlandse noch met het Belgische staatsnationalisme in overeenstemming te brengen was. De situatie werd extra gecompliceerd, toen zich in reactie tegen de Vlaamse beweging en onder invloed van de economische achteruitgang van Wallonië eveneens een Waals nationalisme ging manifesteren.

De etnisch-culturele problematiek onderscheidde de Belgische samenleving in de laatste anderhalve eeuw wezenlijk van de Nederlandse. Het is een complexe materie die in de Belgische samenleving tot vandaag grote moeilijkheden veroorzaakt en die in de laatste dertig jaar tot een haast continue aanpassing van de staatsstructuur heeft geleid. In Nederland doet een dergelijke problematiek zich niet voor. De Friese beweging is daarvoor te zwak en zij is ook anders van aard.

Zoals de etnisch-culturele tegenstellingen de Belgische samenleving compliceerden, zo deden de religieuze verhoudingen dat in Nederland. Naast de tegenstelling tussen confessionelen en niet-confessionelen, die in België de vorm van een hevige strijd tussen klerikalen en antiklerikalen aannam, kende Nederland bovendien het onderscheid tussen katholieken en protestanten en binnen het protestantisme nog diepgravende verschillen. Dat werkte op allerlei manieren door in de maatschappelijke en culturele sfeer. De zo unieke godsdienstige verhoudingen uit de tijd van de Republiek bleken zich onder een aangepaste vorm te handhaven. Evenmin als dat ten tijde van de Zeven Verenigde Provinciën het geval was geweest, was daarvoor elders in Europa een pendant te vinden.

Overigens liep de sterke verwevenheid van staat, maatschappij en religie zowel in België als in Nederland uit op een constellatie die met de term 'verzuijing' wordt aangeduid. Er is een wezenlijke overeenkomst in die zin dat in beide landen de religieuze en politiek-ideologische geledingen zich op vele maatschappelijke terreinen op analoge wijze manifesteerden en dat zich een 'intermediaire laag tussen staat en maatschappij' vormde van organisaties op levensbeschouwelijke basis. Die droegen op allerlei terreinen zorg voor de uitvoering van taken, waarvoor ook de overheid zich verantwoordelijk voelde, zoals onderwijs en maatschappelijke zorg. De overheid gaf aan haar verantwoordelijkheid vorm door middel van algemene regelingen en subsidiëring van de verzuilde organisaties.

In de feitelijke structuur en werking van beide verzuilde systemen vallen echter

grote verschillen op. In België ontbrak de zo ingewikkelde orthodox-protestantse zuil. De staat verloor er ook veel meer zijn autonomie. De zuilorganisaties namen er meer functies over van de overheid en zij legden anderzijds ook meer beslag op het staatsapparaat. Mede daardoor doorstonden zij de vernieuwingen van de jaren 1960 beter dan de Nederlandse zuilorganisaties.

In België, waar het cliëntelisme toch al sterk ontwikkeld was, evolueerden de zuilorganisaties in zekere mate tot nutsinstellingen op de markt van de sociale voorzieningen met een sterk vermogen tot klantenbinding. Zij behielden ook grotendeels hun invloed op het staatsapparaat. In Nederland werd het verzuilde systeem in wezen afgebroken. Zo kon er zich een meer open politiek en cultureel klimaat ontwikkelen dan in België, met meer ontwikkelingskansen voor de individuele burgers. Oudere tradities, die respectievelijk teruggingen op de regentenheerschappij in het Noorden en de aristocratisch-kerkelijke dominantie in het Zuiden, bleken hier enigszins door te werken. Zij werden gekenmerkt door uiteenlopende opvattingen over de staat, de gezagsuitoefening en de relaties tussen overheid en burgers.

In België bleven politieke en sociale machtsverschillen veel duidelijker zichtbaar. Zij werden er bij tijd en wijle ook veel openlijker en heftiger bestreden. In Nederland werd, vooral sinds de jaren zestig, gepoogd de machtsverschillen af te zwakken. Ze waren nog wel onderhuids aanwezig, maar zij werden, na een kort intermezzo van openlijke conflicten rond 1970, zo weinig mogelijk beklemtoond. Ook in de omgangsvormen domineerde een gelijkheidsideaal, waarbij de verschillen in macht en status bij voorkeur slechts op subtiele wijze werden aangegeven. Uit dit alles moge blijken dat kan gesproken worden van een duidelijk mentaliteitsverschil tussen Noord en Zuid.

Ook op het gebied van de buitenlandse politiek vallen er parallellen met daarnaast toch weer opmerkelijke verschillen vast te stellen. Hoewel Nederland en België slechts bescheiden staten waren, slaagden zij er beide in een koloniaal rijk op te bouwen. Wat Nederland betreft, ging de kolonisatie terug op de handelsexpansie in de zeventiende eeuw. Zij herwon aan betekenis in de loop van de negentiende eeuw. Aan het einde van die eeuw kreeg ook de Belgische aanwezigheid in Midden-Afrika vorm. Opvallend is echter dat er een veel grotere interactie plaatsgreep tussen de Nederlandse en Oostindische samenleving en cultuur dan tussen de Belgische en de Kongolese. Een uitvloeisel van de koloniale betrokkenheid, die afgebroken werd na de Tweede Wereldoorlog, was dat Nederland in zijn internationale contacten meer gericht bleef op Azië en België meer op Afrika.

Op het Europese vasteland zaten Nederland en België ingeklemd tussen de grote mogendheden Frankrijk, Duitsland en – met de zee als barrière – Groot-Brittannië. Beide landen voerden tot 1940 overwegend een politiek van neutraliteit. Toch waren er duidelijke verschillen. De Nederlandse neutraliteit was geboren uit teleurstelling. Zij was passief en teruggetrokken van aard. De afstand die werd gehouden ten aanzien van België paste in die context. De Belgische neutraliteit was veel actiever. Het land moest zich na 1830 allereerst een plaats in Europa verwerven en dat ging niet vanzelf. Het Belgisch buitenlands beleid vertoonde dan ook af en toe de neiging van die neutraliteit af te wijken, zeker na de bittere en traumatiserende ervaring van de Eerste Wereldoorlog, waarin België niettegenstaande zijn onafhankelijke koers betrokken geraakte.

De Tweede Wereldoorlog bracht een omslag teweeg in het buitenlands beleid van beide landen, die naar elkaar toe groeiden. Die toenadering kreeg eerst vorm in de Benelux, later aangevuld met samenwerking in de NAVO en de EEG. Er bleven natuurlijk belangtegenstellingen en verschillen in oriëntatie bestaan, maar de onder-

linge contacten en de eensgezindheid namen toe en er werd vaker gezamenlijk opgetrokken. Het leek er op dat, in het kader van de toenemende internationale samenwerking, nationale tegenstellingen en verschillen overal in de wereld geleidelijk aan betekenis verloren, ook in cultureel opzicht. In de voorbije jaren is echter gebleken dat dit niet zonder meer het geval is.

Nederland en België kwamen in het eenwordende maar multiculturele Europa op verschillende gronden dichterbij elkaar. Als kleine, hoogontwikkelde staten in het noordwestelijk deltagebied, met een speciale relatie ten aanzien van Engeland, hadden zij sterk gelijklopende belangen in de Europese Gemeenschap. Anderzijds bestond het gevaar dat de Nederlandstalige cultuur gemarginaliseerd en van binnenuit uitgehold zou worden door de toenemende Europese integratie. Tegen die achtergrond groeide het gevoel van cultuurverwantschap tussen Nederland en Vlaanderen. Deze toenadering, die overigens bij herhaling op allerlei verschillen tussen de Vlaamse en de Nederlandse (sub)culturen stuit, heeft geleid tot een bescheiden begin van een gezamenlijke cultuurpolitiek. De federalisering van België heeft van haar kant deze ontwikkeling vergemakkelijkt.

Het is overigens opmerkelijk dat het bestuurlijk centrum van het nieuwe Europa, dat in een moeizaam wordingsproces verkeert, zich juist in Brussel bevindt. Die stad was ook het centrum van waaruit het Habsburgse streven, waartegen zo'n hevige en verstrekkende opstand uitbrak, vorm kreeg. Vermoedelijk is dat niet meer dan een toevalligheid, die dan wel aanleiding mag geven tot de bedenking dat een politiek-bestuurlijk streven dat niet steunt op een brede maatschappelijke instemming weinig kans op slagen heeft.

Dat gaat, dunkt ons, evenzeer op voor de cultuurpolitiek. Indien een cultuur niet gedragen wordt door brede lagen van de bevolking, dan zal geen cultuurbeleid haar kunnen redden. Indien dat wel het geval is, dan zal geen internationale of supranationale ontwikkeling haar kunnen vernietigen, al blijft een goede cultuurpolitiek wel een nuttig instrument dat tot haar bloei kan bijdragen. Het spreekt overigens vanzelf dat elke cultuur, vooral in het hoogontwikkelde Westen, voortdurend onderhevig is aan internationale invloeden en veranderingen. Dat kan alleen maar bijdragen tot de veelzijdigheid en de diepgang van die cultuur. Dat gold in het verleden en geldt ook thans nog voor de cultuur, of de culturen, van de Nederlanden.